

УДК 340.11

ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ: КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

LEGAL REALITY: CATEGORICAL ANALYSIS

Карпичков В.О.,

*аспірант кафедри теорії права та держави
юридичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується правова реальність як категорія юридичної науки. Визначається співвідношення фізичної та соціальної реальності. Надається характеристика різних аспектів реальності (культурних, соціальних, етичних, історичних, психологічних, фізичних, художніх, моральних і правових). Досліджується природа, сутність та ознаки правової реальності як наукової категорії.

Ключові слова: правова реальність, соціальна реальність, реальність, право, структура правової реальності.

В статье анализируется правовая реальность как категория юридической науки. Определяется соотношение физической и социальной реальности. Предоставляется характеристика различных аспектов реальности (культурных, социальных, этических, исторических, психологических, физических, художественных, моральных и правовых).

Ключевые слова: правовая реальность, социальная реальность, реальность, право, структура правовой реальности.

This article analyzes the legal reality as a category of legal science. Defined by the physical and social reality. Small description of different aspects of reality (cultural, social, ethical, historical, psychological, physical, artistic, moral and legal). The nature, essence and characteristics of legal reality as a scientific category.

Key words: legal reality, social reality, reality, law, legal structure of reality.

Звернення до проблеми правової реальності є однією з головних тенденцій сучасних методологічних досліджень філософії права та юридичної науки.

Правова реальність була предметом наукового пошуку багатьох філософів і теоретиків права, таких як С.С. Алексєєв, А.М. Васильєв, Ю.Ю. Ветютнев, І.В. Вінюкова, П.Л. Гальперина, В.А. Затонський, В.П. Казимірчук, В.Н. Карташов, Д.А. Керімов, В.И. Кудрявцев, А.В. Малько, М.І. Матузов, А.Є. Михайлов, В.В. Нирков, О.Ю. Рібаков, Ю.О. Тихомиров, Р.О. Халфінова, В.Д. Чурсін та інші. Філософські аспекти дослідження природи й сутності правової реальності були предметом аналізу В.А. Бачині, С.І. Максимова, В.П. Малахова, І.П. Малинової, І.Д. Невважай, І.Л. Честнова та інших видатних науковців.

Складний абстрактний характер правової реальності перешкоджає однозначному тлумаченню даного суспільного феномену, що, своєю чергою, призводить до плюралістичності його розуміння. Належність правової реальності до соціальної визначає необхідність осмислення змісту категорій «реальність» і «соціальна реальність», що надає можливість акцентувати увагу на спільних рисах цих категорій, об'єднаних спільним корінням, та відмінностях, що визначають кожну з них як самостійну.

До проблеми осмислення реальності зверталися зарубіжні філософи й соціологи П. Бергер, Т. Лукман та П. Бурд'ю, які визначають реальність як якість, властиву феноменам, мати буття, незалежне від нашої волі й бажання. На їх думку, різні об'єкти визначаються свідомістю як складові елементи різних сфер реальності. Це означає, що свідомість здатна переміщуватись у різних площинах реальності. Інакше кажучи, ми усвідомлюємо світ таким, що складається з множини реальностей. Однією з таких реальностей є реальність повсякденного життя, яка не вимагає жодної додаткової перевірки, окрім того, що вона просто існує як самоочевидна фактична дійсність [1, с. 12].

Дослідження реальності необхідно розпочинати з визначення відмінності між фізичною і соціальною реальністю. Соціальна реальність не є фізичним простором, проте вона прагне реалізуватися в ньому. Соціальний простір, на протигагу фізичному, є абстрактним простором, що складається із сукупності підпросторів різного рівня [2, с. 186].

У радянській та пострадянській науковій літературі досліджувались різні аспекти реальності: культурні (М.О. Зайцев, Є.К. Бистрицький, В.П. Козловський), соціальні (Р.А. Смірнова, А.Г. Здравомислов), етичні (В.А. Малахов), історичні (А.І. Ракітов, Н.М. Єсіпчук), психологічні (В.П. Зінченко), фізичні (А.І. Панченко), художні (В.І. Мазепа, Л.О. Сморгж), моральні (В.А. Малахов), а також правові, або проблеми права як соціальної реальності (Б.А. Галкін).

Культурний аспект реальності об'єктивує в собі людину як індивідуальність та водночас є необхідною умовою і простором для її життєдіяльності. Через культурну реальність буття особистості локалізується «тут» і «зараз» [5, с. 44].

Соціальний аспект реальності охоплює складноструктуроване буття, що має різні рівні взаємо-

проникної елементарної та структурної організації суспільства. Соціальну реальність у соціології часто ототожнюють із конкретним суспільством, тому вона розуміється по-різному. Зокрема, на думку О.Г. Здравомислової, визнання теоретичного плюралізму, зокрема в соціологічній царині, є наслідком визнання «багатшаровості» соціальної реальності, важливим наслідком якої постає її мозаїчність: виокремлення в її складі та конструкції власного сенсу кожною дією суб'єкта [6, с. 9].

Психологічний аспект реальності поданий специфікою властивостей об'єктивної й суб'єктивної дійсності у формі виявлення у складі людського буття особливої інстанції, властивості якої різко контрастують із властивостями людського тіла і властивостями оточуючого середовища. Психологічна реальність існує у формі надорганізмального буття людини та конструюється з певних продуктів взаємодії організму, який постає як її носій і середовища. Ці продукти відносно автономні і продовжують існувати за межами взаємодії, що привела до їх виникнення, будучи невід'ємними від свого носія [3, с. 123].

Унаслідок взаємодії соціального та психологічного аспекту утворюється соціально-психологічна реальність – якісно нове утворення, яке виникає на межі соціального та психічного, має суттєві ознаки кожного з них, у ньому важливими є закономірності й механізми взаємозв'язку соціального та психологічного, їх взаємодія, взаємозалежність і взаємовплив. Зміст цього аспекту реальності полягає у психічному відображенні соціальних явищ, в існуванні й регуляції соціального через суб'єктивне, у сприйнятті людиною соціальних відносин і соціальних спільностей. Відповідно, соціально-психологічні явища – це феномени, що виникають у результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (окремих індивідів і спільностей) у певних умовах, відтворюють соціально-психологічну реальність, спонукають і регулюють поведінку людей, сприяють організації різних форм діяльності та спілкування, здійснюють обмін інформацією і переживаннями [3, с. 124].

Історичний аспект реальності полягає в різнопланових теоретичних дослідженнях у сфері історії та культури, результатом якого є отримання відповідного історичного знання, або знання про історичну дійсність. Таким чином, історична реальність постає об'єктом та одночасно результатом історичного знання про конкретне історичне явище минулого, його систему, елементи, в певному історичному розрізі та порівняно із сучасністю [4, с. 37-46].

Художній аспект реальності полягає в духовній реальності, що пов'язується із суб'єктивністю, світом переживань, думок, почуттів самого художника, які створюють свою «художню реальність», що не має нічого спільного з об'єктивною реальністю, з реальністю природи, суспільства, відносин людей та їх соціального життя [12, с. 137].

Моральний аспект реальності пов'язується з уявленнями суспільства та окремо взятої людини про «добро» і «зло», справедливість і несправедливість, про буття загалом і суспільні цінності, які для цього

суспільства або окремої людини слугують керівними ідеалами та орієнтиром для обрання варіанта тієї або іншої поведінки в житті [8, с. 113-159].

Аналіз існуючих наукових джерел визначає правомірність висновку про те, що філософський термін «реальність» вживається в різних значеннях. Реальність (від лат. *realis* – речовий, дійсний) – те, що існує взагалі; світ, що об'єктивно існує; фрагмент універсуму, що становить галузь відповідної науки; об'єктивно існуючі явища; факти, що існують дійсно [15, с. 566]. Філологічне значення терміна реальність полягає в її характеристиці як об'єктивної дійсності, що має практичне значення, є практично потрібною [10, с. 104].

Розрізняють об'єктивну реальність, тобто все те, що існує, весь матеріальний світ, матерію в сукупності різних її проявів, і суб'єктивну реальність (дійсність), що існує в людській свідомості [11, с. 18-21].

Реальність означає сприйняття дійсності, ставлення до дійсності як суб'єктивний погляд особи на об'єктивно існуючий оточуючий світ. Реальність – це сукупність усіх речей, структур (фактичних і концептуальних), подій (як у минулому, так і в сьогоденні) та явищ, явних і не явних. Інакше кажучи, все те, що людина за допомогою світогляду намагається описати або обкреслити [7, с. 32].

Враховуючи багатозначність цієї філософської категорії, можливо стверджувати, що реальність є не лише онтологічною, а й феноменологічною категорією, оскільки робить акцент не на об'єктивному існуванні світу, незалежно від волі суб'єктів, а саме на сприйнятті буття як того, що існує незалежно від суб'єкта. Головне, що суб'єкт не може проігнорувати таку реальність і сприймає її як фактичну очевидність. Тому під правовою реальністю слід розуміти не лише те, що здійснюється в інститутах права або правовідносинах, а й ті очевидності, які хоча й не мають наочного буття, проте на них треба зважати [7, с. 32].

Отже, реальність є складним багатоаспектним структурованим явищем, що конструюється із множини реальностей інших площин (сфер) та характеризує собою об'єктивне просторове буття саме «тут» і саме «зараз». Для реальності є характерною поліструктурність, системність, визначеність та об'єктивність буття. Різновидом реальності є реальність соціальна.

Дослідження правової реальності є предметом правової онтології – вчення про буття права в суспільстві та функціонування правових явищ в їх постійній динаміці. Онтологія права, у свою чергу, є складовою філософії права й використовується юридичною наукою у процесі методологічного аналізу її категоріального апарату. Центральною категорією онтології є категорія «буття». У найзагальнішому вигляді категорія «буття» є інтегрованою характеристикою світу, яка визначає його цілісність через об'єктивне існування. Категорія «реальність» відображає погляд на буття з точки зору певного способу існування світу. Правова реальність – це правовий спосіб буття людини як частини світу [7, с. 33]. Правова реальність являє собою особливий вимір люд-

ського буття – світ права та правових ідей. Тому, на нашу думку, не можливо пізнати право, не заглибившись у саму сутність правової реальності.

Поширеними у правовій науці є широке та вузьке визначення правової реальності. У широкому розумінні правовою реальністю є вся сукупність правових явищ: правових норм, інститутів, правовідносин, правових доктрин, правової ідеології, правового менталітету [7, с. 148]. У вузькому значенні під правовою реальністю розуміються лише базисні правові реалії, щодо яких усі інші правові явища є похідними. Тому під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям) [9, с. 79]. Базисними феноменами є встановлені державною правові норми (позитивізм), об'єктивні суспільні відносини (об'єктивізм), ідея, або сенс права (суб'єктивізм), ідеальна взаємодія суб'єктів, що об'єктивувалася в мові (інтерсуб'єктивізм) тощо [16, с. 215-216].

Означені визначення правової реальності абсолютно правильно характеризують цей суспільний феномен, проте щоб пізнати це явище глибше, потрібно уявити світ права як своєрідне узагальнення визначень різних його сторін. Щодо цього професор С.І. Максимов пропонує власне розуміння правової реальності як особливого світу права, який конструюється з різноманітних правових феноменів, упорядкованих залежно від їх відношення до базисного (первинного) феномена як до «першореальності» права, тим самим розширюючи межі сприйняття цієї багатоаспектної наукової категорії. Науковець зазначає, що незважаючи на різницю між широким і вузьким трактуванням правової реальності, їх не варто протиставляти, адже загальна картина правової реальності залежить від того, що взято за базисний феномен [7, с. 148].

Говорячи про сутність правової реальності, слід акцентувати увагу на тому аспекті, що дана наукова категорія дозволяє розглядати право не просто як окремо взяте явище, а як самобутню автономну сферу буття, побудовану на власних законах і логіці. Право, проходячи крізь призму людської свідомості, сприймається індивідом як така сфера суспільного життя, активним учасником якої є сам суб'єкт правовідносин. При цьому межі суб'єктивного праворозуміння частково зникають, і світ права (тобто правова реальність) постає об'єктивно існуючою дійсністю, ніби існує насправді.

Безумовно, правова реальність не є субстанціональною реальністю, як, наприклад, матеріальна річ. Правова реальність, швидше за все, є способом осмислення, організації та інтерпретації різних правових аспектів соціально-правового буття. Однак вплив правової реальності та її елементів настільки істотний, що без нього важко уявити саме суспільство. Це вплив не зовнішній, а вплив за внутрішнім спонуканням, який належить до сфери значущості, що відрізняється від сфери емпірично-соціальних проявів [16, с. 219].

Однією з особливостей правової реальності є те, що вона є ідеальною категорією, тобто вона являє собою особливий вид буття – вид ідеального буття [14, с. 45], суть якого тлумачиться як «те, що має бути», в нашому випадку – «право, яким воно має бути насправді». Ідеальність даної категорії означає, що вона є нематеріальним відображенням правової дійсності в людській свідомості. Правова реальність є автономним об'єктивним феноменом ідеальної дійсності та існує незалежно від людської свідомості. Головним моментом правової реальності та всіх її складових є вплив на суспільні відносини, зокрема, на учасників цих відносин. Такий вплив виявляється по-різному, проте людина, відчуваючи на собі його дію, ототожнює її з реальністю. І не дивно, адже право є надзвичайно важливим для чіткого функціонування суспільства. Без узгодженості, організації й охорони соціальні зв'язки можуть легко обернутися на свавілля. Таким чином, основним сенсом проблеми правової реальності є з'ясування питання буття права, тобто його існування в людському бутті [16, с. 216].

Можна припустити, що правова реальність оперує особливою частиною суспільного буття – правовою матерією. Тобто можна говорити про існування своєрідного пласту об'єктивної дійсності, світу правової матерії, де правові явища постійно «народжуються», «живуть» і «помирають». Таким чином, право знаходить своє вираження в ментальних установках, ідеях, теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і стосунках, тобто в різних проявах правової реальності.

До характерних ознак правової реальності можна віднести наступне: вона є особливою формою суспільного буття; є ідеальною категорією, поєднуючи в собі як об'єктивний, так і суб'єктивний аспекти буття права, нерозривно пов'язана зі свідомістю, чуттєвістю, практикою [13, с. 48]; здійснює постійний вплив на учасників суспільних відносин; тісно пов'язана з культурними, економічними та політичними чинниками, що існують у суспільстві; охоплює всі правові явища, як фундаментальні, так і похідні від них, як негативні, так і позитивні; забезпечує процес утворення права, його тлумачення й застосування; відображає загальну динаміку правового життя соціуму, процес розвитку окремих правових інститутів та реальні зміни, що в них відбуваються; є загальним показником ціннісно-духовного й культурного рівня розвитку суспільства, віддзеркалює стан додержання прав людини і громадянина, стан законності й розвитку правової системи держави.

Структуру правової реальності складає єдність трьох рівнів: ідеї, закону та правового життя. Така структурна характеристика правової реальності певною мірою є традиційною в сучасній правовій науці. Єдність зазначених рівнів правової реальності формує право як таке, точніше – світ права, особливий вимір правового буття, у площині якого правові феномени народжуються, функціонують та зникають.

Кожний із рівнів правової реальності є системою, що складається з різноманітних правових явищ, які

об'єктивно існують у суспільстві. На нашу думку, доцільним є аналіз кожного рівня, а також елементів, з яких він конструюється.

Ідея права є вихідним, логічно першим рівнем правової реальності, що зосереджує всю істинність права як такого. У цьому аспекті ідея права являє собою найбільш загальне, абстрактне вираження сутності права, його ідеальний «проект», тобто право таке, яким воно повинне бути. До світу правових ідей можливо віднести власне природне право, принципи права, правові цінності, теорію права, наукову доктрину, праворозуміння, правову ідеологію, правову культуру, правове виховання, а також єдність прав та обов'язків учасників правовідносин [7 с. 139].

Наступний рівень правової реальності являє собою так зване позитивне право, тобто систему санкціонованих державою норм, основною метою яких є реалізація вищезазначених ідей права. Втілення правових ідей у закон віддзеркалюється у структурі нормативно-правових актів, що мають у своєму складі такі елементи, як суб'єкт (той, кому адресована норма), цінності (те, що захищає норма) й відповідні права та обов'язки учасників правовідносин. До нормативної складової правової реальності можливо віднести власне позитивне право, правові норми, нормативно-правові акти, правові інститути, правові процедури, процесуальні форми, правосуб'єктність, правовий статус, правовий режим та нормативний договір [16, с. 139].

На рівні правового життя відбувається безпосередня реалізація ідей права і правових норм, яка полягає в усвідомленні та здійсненні суб'єктом своїх прав щодо інших учасників відносин. Цей процес має назву правореалізації. До цього рівня можна віднести суб'єктів права, правовідносини, взаємодію між суб'єктами правовідносин, правосвідомість, правовий менталітет, власне правореалізацію, правову дію, позитивну й негативну поведінку суб'єктів правовідносин, правопорядок, правовий досвід та юридичну практику [16, с. 139].

Таким чином, правова реальність охоплює будь-які прояви правового життя суспільства. Її центром постає право в усіх його проявах і формах. Правова реальність фіксує не лише сутність правових явищ, але й несуттєві сторони їх буття, охоплює процеси їх становлення, динаміки, розвитку тощо. Зрештою, правова реальність є об'єктивно існуючою категорією, тобто вона не залежить від процесу пізнання та являє собою цілком автономну сферу буття усіх правових явищ, у тому числі – права та правової системи суспільства.

Отже, структуру правової реальності складає співвідношення природного й позитивного у праві, а також форми його здійснення, до яких можна віднести наступні рівні права: ідею права, норми права і закони та правове життя.

Враховуючи вищевказане, на нашу думку, можна визначити правову реальність як складний багатоаспектний феномен ідеальної реальності, який являє собою гармонічну єдність внутрішнього (суб'єктивного) та зовнішнього (об'єктивного) аспектів буття права і

складається із фундаментальних правових сутностей та інших, похідних від них правових явищ, що об'єктивно існують у полі правової матерії та здійснюють вплив на учасників суспільних відносин. Правова реальність – багатогранна категорія права,

покликана відобразити весь світ правових явищ і показувати буття права в конкретному історичному часі і просторі. Правова реальність характеризує собою реальне буття правової матерії, дійсність усіх правових феноменів, що існують у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
3. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М. : «ЧеРо», при участии изд-ва «Юрайт», 2002. – 336 с.
4. Есипчук Н.М. Историческая реальность как предмет познания / Н.М. Есипчук. – К. : Наукова думка, 1978. – 144 с.
5. Зайцев М.О. Культурна реальність як умова здійснення людини індивідуально-особистісним буттям / М.О. Зайцев // Філософська антропология. Соціальна філософія : Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 200. – С. 39–46.
6. Здравомыслов А.Г. Теории социальной реальности в российской социологии / А.Г. Здравомыслов // Мир России: Социология, этнология. – 1999. – Т. VIII. – № 1-2. – С. 3–20.
7. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
8. Малахов В.А. Нравственный аспект культурного бытия личности / В.А. Малахов // Бытие человека в культуре. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 113–159.
9. Малинова И.П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И.П. Малинова. – Екатеринбург, 1995. – 128 с.
10. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. – К. : Аконті, 2008. – Т. 3. – 862 с.
11. Рыбаков В.А. Совместима ли психология и естественнонаучная парадигма? / В.А. Рыбаков, А.Л. Покрышкин. – Томск : Дельтаплан, 2005. – 47 с.
12. Сморгж Л.О. Эстетика : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Л.О. Сморгж ; Київський міжнар. ун-т. – К. : Кондор, 2005. – 334 с.
13. Тиунова Л.Б. О системном подходе к праву / Л.Б. Тиунова // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 46–52.
14. Тюттін В.С. Проблема ідеального: методологічний аспект / В.С. Тюттін // Питання філософії. – 1987. – № 9 – С. 42–49.
15. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. – 2-ге вид., допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
16. Философия права : учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др. ; под ред. О.Г. Данильяна. – М. : Изд-во «Эксмо», 2005. – 416 с.